

ЩО (НЕ) МОЖУТЬ ГРОШІ: ДЕЯКІ НАПРЯМИ ЕТНОЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗАРУБІЖНІЙ КУЛЬТУРНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ *

Тетяна Тхоржевська, Юлія Богуславська

WHAT MONEY COULD (NOT): SOME DIRECTIONS OF ETHNOECONOMICAL RESEARCHES IN THE FOREIGN CULTURAL ANTHROPOLOGY *

Tatiana Tkhorzhevskaya, Yulia Bohuslavskaya

Money in the imagination of modern person, despite rational thinking, could be the not solely conditional equivalent of inserted effort, but also a «wonderful gift» of the greatest forces.

The article shows a historiographic review of significant works of the foreign cultural anthropologists and ethnologists linked to an impression about the supernatural power of money. Attention is focused on the problem of correlation of money and work, the possibility of inclusion of magical practices for increasing the quantity of money and its «morality».

An idea about the supernatural power of money has been existed and exists in different cultures, not only pre-industrial but post-industrial as well. One of the first researchers in the «supernatural» power of money field was M. Mauss in the gist economic context. M. Taussig analyzes impressions about «otherworldly» abilities of money through the prism of the interaction of market capitalism with traditional culture. In modern researches, a similar way of thinking could be found in the works of J. Carsten, J. Hicke. Also heavily used opposing of the market and «moral» economics. Market economic values profit as a positive fact. «Moral economic» rates it as an egoistical claim of the work, money and life force, as sorcery and swaying the social benefit in their favour.

Important to emphasize that magical practices of «pulling» money prevail in the post-Soviet societies which require further investigation.

Most of the anthropologists comprehended that phenomenon as a continuation of traditional magical practices in the bounds of a specific culture, although the further context is suggested as well, where the money is compared to religion. Studying modern impressions and ritual practices which are used by our contemporaries until now leaves a large field for anthropologists for observing the social transformations and analyzing cultural features through the money idea.

Keywords: economic anthropology, anthropology of money, traditional culture, work motivation, magical practices.

«Як розбагатіти на рівному місці», «Як приманити гроші: 5 магічних способів», «Двадцять порад, які притягують гроші», «Як зробити, щоб гроші йшли до вас рікою», – це лише початок з 2 080 000 результатів, які видає Google на запит українською мовою «Як приманити гроші». Всі наведені матеріали містять поради магічного характеру, пропонують послуги чаклунів тощо. Подібні запити російською та англійською мовами також дають значні результати. Отже, сучасне суспільство має стійкий попит на подібні пропозиції? А гроші в уявленнях сучасної людини можуть бути не виключно умовним еквівалентом вкладених зусиль, але й «чудовим даром»

* Статтю підготовлено в ході роботи над проектом, що виконується за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій.

вищих сил? Вирішення цієї проблеми, здається, є вкрай важливим для розуміння світоглядних уявлень, або, інакше кажучи, картини світу, яка побутує у сьогоденні.

Ми, звісно, не претендуємо на вирішення даної проблеми в межах статті. Зрозуміло, що така широко окреслена проблема має стосунок до багатьох наук, серед яких економіка, соціологія, психологія, маркетинг. Нас цікавить підхід, який пропонується в межах культурної антропології (етнології, соціальної антропології) та її субдисципліни, яку заведено називати економічною антропологією. Отже, нашу роботу присвячено тому, у який спосіб антропологи/етнологи, вивчаючи різні культури, описували та осмислювали сприйняття грошей як надприродної якості.

Пропонована стаття є історіографічною, отже, її джерельною базою є праці зарубіжних культурних антропологів/етнологів, які у той чи інший спосіб пов'язані з «грошовою» антропологією. Варто зауважити, що значна кількість антропологів, починаючи з Б. Малиновського (Малиновский 2004), розглядала гроші в контексті осмислення зіткнення «глобального капіталізму» й «традиційної культури». Підхід, започаткований К. Поланьї (Поланьї 2007) й розвинений П. Бохананном (Bohannan 1959) каже про деструктивний вплив глобального (у вигляді грошей) на локальні культури. Інша лінія антропологічних досліджень (Parry & Bloch 1989; Hirschman 1985) виходять з можливості співіснування архаїчних рис із сучасними економічними системами в єдиній культурній матриці. У сучасних дослідженнях застосовують обидва підходи, у тому числі у синтетичній формі. Вивчаючи гроші у більш широкому контексті, дослідники відмічають, що «гроші є найбільш універсальною та найбільш ефективною системою взаємної віри, винайденою за всю історію людства» (Харарі 2019, с. 228), а шлях до цієї довіри є непростим (Шрадер 1999).

Ми зосередили увагу на дослідженнях, які стосуються безпосередньо осмислення уявлень про гроші як про надприродне явище.

Отже, метою даної статті є аналіз дискурсу уявлень про гроші у зарубіжній культурній антропології/етнології крізь призму уявлень про надприродне.

Початок «надприродної» історіографічної лінії в антропології грошей здається доцільним пов'язати з ім'ям Марселя Мосса. Саме теорію Мосса К. Харт, один з найвідоміших дослідників в галузі економічної антропології, називає «найвищою точкою обговорення грошей антропологами» (Hart 2005).

Марсель Мосс, який ґрунтував свою теорію дару у тому числі на польових дослідженнях Броніслава Малиновського, вивчаючи кулу й потлач, надає передусім важливе розуміння грошей, або того, що ними можна вважати стосовно неіндустріальних суспільств. Він, зокрема, звертає увагу на пластини з міді, які грають важливу роль у потлачі. Ланцюг уявлень, що його наводить Мосс стосовно хайда та квакіютлів, є, на наш погляд, надзвичайно важливим для розуміння людських уявлень про гроші, актуальним і сьогодні. Отже, мідні пластини (або злитки). Передусім, каже Мосс, у всіх цих племен існує культ міді та міф про неї як про живу істоту. Зокрема у згаданих хайда й квакіютлів мідь ототожнюється з лососем, який сам є об'єктом культу. Окрім того, шматочки міді є об'єктами індивідуальних вірувань. Кожна мідна пластина, що належить вождю, має власну вартість «у повному сенсі слова – магічну й економічну». Мідні пластини мають в уявленнях індіанців й інші важливі якості – вони, наприклад, здатні привертати до себе іншу мідь. Одна мідна пластина, наприклад, має назву «ведуча за собою мідь» (Мосс 1996, с. 225). Це означає, що інші мідні пластини збираються навколо неї. Мосс наводить також інше ім'я мідних пластин – «та, що приносить майно». В деяких племенах вождь, який має таку мідь, стає непереможним. Часто міф ототожнює духів, що дарують мідні пластини, власників цих пластин й самі пластини. «Неможливо розрізнити, що створює силу одного з духів та багатство іншого: мідь говорить, бурчить; вона вимагає, щоб її віддали, розбили, її покривають ковдрами, щоб зігріти, так само як вождя накривають ковдрами, які він повинен роздати. Але, з іншого боку, одночасно з майном передаються заможність та вдача. Це її дух, це її духи-помічники роблять [обраного] володарем мідних пластин, талісманів, які самі є засобом придбання мідних пластин, багатств, рангів і, нарешті, духів; втім, всі ці речі рівнозначні» (Мосс 1996, с. 226).

Полемізуючи з Малиновським щодо того, що саме можна означити як «гроші», Мосс пропонує фази розвитку грошей: «На наш погляд, людство довго діяло навмання. Спочатку, на першій фазі, воно виявило, що деякі речі, майже всі магічні і дорогоцінні, не руйнувалися в результаті використання, і наділило їх купівельною спроможністю. (У той час ми виявили старовинне походження грошей.) Далі, на другій фазі, після того як вдалося змусити циркулювати ці речі в племені і за його межами, людство виявило, що ці інструменти покупки можуть служити засобом обчислення і циркуляції багатств. Це стадія, про яку тут йдеться. І тільки починаючи з цієї стадії, в семітських товариствах у досить давню епоху, а в інших місцях, ймовірно, порівняно недавно, винайшли третю фазу – засіб відірвати ці дорогоцінні речі від груп і людей, зробити їх постійним інструментом вимірювання вартості, загальною, хоча й не раціональною мірою – в очікуванні кращої. Отже, на наш погляд, існувала форма грошей, яка передувала нашим формам, не рахуючи тих, які відносяться до предметів побуту (наприклад, мідні й металеві пластини, злитки тощо в Африці та Азії), і беручи до уваги худобу в європейському стародавньому суспільстві і в сучасних суспільствах Африки» (Мосс 1996, с. 172).

Щодо праці, Мосс називає її в переліку того, що може виступати засобом повернення дару. В «економіці дару», описаній Мосом, все без винятку є предметом обміну: «Все – їжа, жінки, діти, майно, талісмани, земля, праця, послуги, релігійні обов'язки і ранги – складає предмет передачі і відшкодування. Все йде та повертається так, начебто між кланами та індивідами, розподіленими по рангах, статях та поколіннях, відбувається постійний обмін духовної речовини, що міститься в речах і людях» (Мосс 1996, с. 36).

Як виходить з викладеного, те, що передує грошам, також містить «духовну речовину», яка прагне повернення до господаря.

Michael T. Taussig у роботі «Диявол і товарний фетишизм у Південній Америці» (Taussig 2010) уявлення про «потойбічні» властивості грошей аналізує крізь призму взаємодії ринкового капіталізму з традиційною культурою. Перший приклад такої взаємодії стосується так званого «договору з дияволом», уявлення про який широко побутувало серед робітників на плантаціях, зокрема, цукрової тростини. Згідно з цими уявленнями, подібний договір робили з метою заробляти більше грошей, не докладаючи заради цього більше зусиль.

Вважається, що людина, яка уклала такий договір, є в руках нечистого; а гроші, отримані у такий спосіб, не можуть принести користі у господарстві, вони призначені виключно для марнотратства – купівлі вишуканого одягу, спиртових напоїв, масла. Їх також не можна використовувати як капітал: якщо придбати або орендувати на них землю – вона не буде родити; якщо купити худобу – вона помре; навіть цукрова тростина не буде рости. Важливо підкреслити, що такими грошима можна поділитися з друзями, а вони вже можуть їх використовувати як звичайні гроші.

Договір здійснюється таємно, за допомогою чаклуна і з використанням невеликої антропоморфної ляльки (мунеко) та замовлянь. Вважається, що мунеко треба покласти на важливому місці, на території, де відбувається праця. Зазвичай це кінець рядків цукрової тростини. Іноді перед початком роботи слід ще використовувати вербальну формулу, схожу на молитву. Кінцевою метою цього всього є «легка робота», за яку можна отримати більше грошей, ніж отримують ті, хто сумлінно працює (Taussig 2010, с. 95).

Інший приклад стосується хрещення грошей, яке відбувається потай під час хрещення дитини. Таким чином вважається, що гроші (песо) охрещені замість дитини. Подібні гроші, згідно з уявленнями, мають можливість завжди повертатися до власника та приводити з собою інші гроші. Важливо підкреслити, що, відповідно до уявлень, вони не лише збагачують свого власника, а й призводять до втрати грошей іншими учасниками грошової угоди.

Для того, щоби «активувати» хрещені гроші, їх власник повинен здійснити купівлю будь-якого товару за ці гроші й тричі «запитати» в грошей, чи збираються вони повернутися. Песо при цьому називають ім'ям дитини, яку хрестили (Taussig 2010, с. 126–127).

Інтерпретація цих феноменів автором полягає у тому, що зіткнення з ринком праці й капіталу є надто болісним: «душа суспільства витримує перехід від докапіталістичного порядку

до капіталістичного. І в цьому переході спосіб бачити світ повинен зазнати змін. Нова форма намагається вийти з попередньої, оскільки правлячі класи намагаються впроваджувати нові принципи, робити їх традицією». Тому, вважає Taussig, «існуюча космогонія робітників стає критичним фронтом спротиву» впровадженню ринкової економіки.

Попри намагання пояснити описані феномени з марксистських позицій, Taussig зауважує, що нова реальність вимагає осмислення, яке відбувається в межах вже існуючої картини світу. Остання створена завдяки синтезу християнства та магічних практик. Власне, пояснення подій, що завдають шкоди, за допомогою чаклунства не є новим. Як зазначав Е. Еванс-Прічард, «за допомогою чаклунства пояснюють конкретні умови у причинному ланцюгу, який пов'язує індивіда з природними подіями таким чином, що він отримує збиток» (Еванс-Прічард 1937, с. 32).

Разом з тим, здатність грошей повертатися відсилає нас до описаних Моссом мідних пластин, які мають ім'я «та, що приносить майно».

Про надприродні властивості грошей, хоча й в іншому контексті, йдеться у J. Carsten, зокрема наводяться приклади з Фіджі та Малайзії, де гроші за допомогою ритуальних дій перетворюються з загрозливої сили на морально та соціально позитивні речі. Так, рибалки Малайзії беруть участь у комерційних обмінах, хоча такі дії є морально засуджувані. Аби подолати це протиріччя, чоловіки, щойно заробивши гроші, передавали їх жінкам, які лишалися незабрудненими контактом з аморальною сферою ринкових операцій. Жінки символічно «готували» гроші, відтворюючи спосіб приготування страви, вживання якої є одним з найсильніших малайських символів солідарних відносин. Вважається, що після здійснення цього ритуалу, гроші можна спокійно використовувати для потреб хатнього господарства й для продовження торгівлі (Carsten 1989, с. 127–129). Отже, гроші асоціюються з надприродною силою, яка може бути злостю й деструктивною. Або, після очищення, може стати доброю.

Jason Nickel, описуючи «моральну економіку чаклунства», говорить про те, мешканці Південної Африки усвідомлюють свої економічні негаразди, користуючись логікою чаклунства. Наприклад, у Південній Африці місцеве населення впевнено у чаклунському способі заробляння грошей чужинцями. От приклад інтерв'ю, яке наводить автор: «...вони [іноземці] щось використовують, вони використовують убуток. Бачите, як вони сюди потрапили, вони такі бідні, йшли з бідної країни й перетинали кордон лише з паспортом. Там нема ніякого способу, завдяки якому вони можуть розбагатіти через три роки. За цим повинно бути щось... вони використовують убуток. Там нема іншого способу пояснити це» (Nickel 2014, с. 118). Отже, Nickel зауважує, що саме ідеї про чаклунство забезпечують моральне підґрунтя, в межах якого люди оцінюють економічну поведінку або як таку, що сприяє суспільному відновленню, або як таку, що його руйнує.

Економічні негаразди – бідність, безробіття – осмислюються не як наслідки ринку або випадковості, а як вплив конкретних агентів, що чинять шкоду своїми чарами. Їхня «поведінка» усвідомлюється як егоїстичне присвоєння праці, грошей та життєвих сил інших для себе, накопичення їх для себе, що унеможлиблює використання цих ресурсів заради суспільної користі. Отже, «моральна економіка» пропонує народну теорію отримання надлишків та оцінює певні види економічної поведінки як чаклунські (Nickel 2014, с. 125).

Подібні уявлення, до речі, можуть використовуватися бізнесом та урядами з метою збагачення, про що йдеться у роботі S. M. Anderson (Anderson 2019).

Отже, уявлення про гроші та спосіб їх отримання тісно пов'язані з уявленнями про чаклунські практики. Ці практики «притягування» грошей приписуються іноземцям. Залишається відкритим запитання – чи використовують самі місцеві мешканці подібні практики з метою отримання грошей.

Певний внесок у проблематику надприродних здібностей грошей здійснено російськими антропологами. М. Петров та А. Мороз, вивчаючи гроші в міфологічних уявленнях і обрядових практиках сучасної селянської традиції, зауважують, що заможна людина, як нетипова для російського села, «сприймалася (а почасти сприймається й донині) як така, що стала заможною несправедливим шляхом, часто з участю потойбічного світу» (Петров, Мороз 2013, с. 289).

Автори аналізують участь грошей у ритуалах життєвого циклу – весіллі, хрещенні, похованні; місце в організації простору та медичних практиках. Важливе зауваження стосується того, що «у всіх контекстах, де згадуються гроші, мова йде виключно про монети, паперові гроші не розглядаються традиційною культурою як ритуально навантажені» (Петров, Мороз 2013, с. 305). У підсумку автори стверджують, що «гроші переймають семантику інших предметів та стають одним з універсальних концептів традиційної культури» (Петров, Мороз 2013, с. 306).

О. Белова описує уявлення про «нерозмінний рубль» (тобто такий, що завжди повертається до господаря) та практики його «отримання». Наприклад, у чистий четвер з метою отримання нерозмінного рубля потрібно налити у миску борщ та кашу, взяти хліб та віднести все це на горище та лишити «для домовика». Якщо він цим скористується, то лишить плату у вигляді нерозмінного рубля. Серед засобів отримання такого рубля фігурують також чорні коти, кажани, «нечистий». Наприклад, «вважалося, що в пасхальну ніч на перехресті чорти ділять нерозмінний рубль. Потрібно прийти туди з чорної кішкою або ниткою з вузлами і кинути їх чортам, після чого вхопити рубль і бігти, не озираючись, поки вони не розв'язали вузли або не розірвали кішку». Таке поєднання магічних та релігійних практик є досить часто вживаним: наприклад, «неправильна» відповідь на «Христос воскрес» під час Великодня у поєднанні з деякими акціональними та реальними діями давала можливість отримати нерозмінну монету (Белова 2013, с. 232).

Авторка пояснює це тим, що «в народній традиції церква сприймається як місце, де можна здійснювати різні дії, що суперечать канонічним правилам поведінки в храмі, але сприяють отриманню бажаного». Також вона зазначає, що «традиційні повір'я про нерозмінний рубль (та інші форми придбаного за допомогою чародійства нескінченного багатства) демонструють крайню живучість» (Белова 2013, с. 240).

Тут варто пригадати не лише «хрещені гроші» (Taussig), функції яких є такими самими як у нерозмінного рубля, але й ім'я мідних пластин (Мосс) – «та, що приносить майно».

Цікавий приклад використання рубля як оберіга подає О. Христофорова, наводячи розповідь одної з інформанток. Намагаючись подолати складну життєву ситуацію, жінка звернулася до чаклуна. Той запропонував прийти іншим разом й принести з собою рубль. Коли жінка це зробила, чаклун щось читав, поглядаючи по черзі на рубль, на жінку та на ікону, а потім віддав їй, наказавши усюди носити його з собою; жінка скористалася порадою і була впевнена, що рубль допоміг їй впоратися з проблемою (Христофорова 2010, с. 214).

Про сучасні практики грошової магії та порівняння їх з традицією йдеться в роботі О. Архипової та Я. Фрухтманна «Приманю гроші швидко і дешево»: грошова магія в сучасній Росії» (Архипова, Фрухтман 2013). Автори констатують, що подібні практики «в сучасній Росії не лише є доволі широко розповсюджені, але й сприймаються всерйоз та вбудовуються у «логічну» мережу символічних стосунків системного характеру». Важливою є теза щодо того, що «бідність та відсутність стабільності у прибутках у 1990-ті роки примушували людей шукати джерела добробуту де завгодно. Ці джерела здавалися незрозумілими, непередбачуваними та некерованими – й магічні уявлення та практики росли як гриби» (Архипова, Фрухтман 2013, с. 137). На сьогодні «можна констатувати, що в сучасному магічному мисленні достаток грошей пов'язується з якоюсь силою, яка може перебувати у різних речах (реїфікація), уособлюватися в антропоморфних або зооморфних суб'єктах (анімація). Найпоширеніша реїфікація магічної сили, що виробляє гроші – це самі гроші, які побутують в уявленнях як «автоматично діючий суб'єкт» (фетишизація). У масовій культурі сучасного міста ці особливості фетишизації грошей «переносяться» на самого носія, тобто індивід повинен розвинути в собі «правильне» психологічне ставлення до грошей: він мусить поводити й відчувати себе так, аби грошам було зручно, – і вони до нього «прийдуть» (інтерналізація або інтроєкція)» (Архипова, Фрухтман 2013, с. 183).

Нарешті, Кейт Харт дає тлумачення того, у який спосіб пересічна людина може сприймати гроші. Він каже, що більшість людей відчують тривожність, якщо вони залежать від безособового та анонімного, а саме так побудована економіка. Те, у який спосіб людина поєднує особисті та безособові якості грошей, вважає Харт, має багато спільного з релігією. Бо саме

релігія «пов'язує щось всередині нас із зовнішньою силою, яка надає стійкість у взаємодії з навколишнім світом» та виконує роль якоря; «релігія – це організована спроба перекинути міст через розрив між світом звичайного досвіду і надзвичайним світом, що лежить за його межами» (Hart 2005). А Ювал Харарі йде навіть далі, ставлячи віру в гроші трохи вище за релігію, адже саме в своїй довірі до світової фінансової системи люди різних релігійних поглядів змогли дійти згоди, тому що «релігія просить нас вірити у щось, тоді як гроші просять нас вірити в те, що інші люди вірять у щось» (Харарі 2019, с. 235).

Таким чином, уявлення про надприродну силу грошей побутували й побутують у різних культурах, не лише доіндустріальних, але й постіндустріальних. Більшість антропологів, які зазвичай вивчають заведені практики в локальних спільнотах, осмислювали це явище як продовження магічних практик стосовно конкретної культури, хоча пропонується й ширший контекст, в якому гроші порівнюються з релігією. Вивчення сучасних уявлень та ритуальних практик, що й досі застосовуються нашими сучасниками, залишає для антрополога чимале поле для спостереження за суспільними трансформаціями та аналізу культурних особливостей через ставлення до праці та грошей.

Список джерел та літератури

- АРХІПОВА, А., ФРУХТМАНН Я., 2013, «Приманю деньги быстро и дешево»: денежная магия в современной России. Антропологический форум, 18, с. 134–190. Режим доступа: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/arkhipova_fruchtmann.pdf
- БЕЛОВА, О., 2013, Неразменный рубль в поверьях и магических практиках славян. Антропологический форум, 18, с. 230–242. Режим доступа: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/belova.pdf>
- МАЛИНОВСКИЙ, Б., 2004, Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана. М.: РОССПЭН.
- МОСС, М., 1996, Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах. У: Мосс М. Общества. Обмен. Личность. М.: «Восточная литература» Ран, с. 134–285.
- ПЕТРОВ, Н., МОРОЗ, А., 2013, Деньги в мифологических представлениях и обрядовых практиках: современная крестьянская традиция. Антропологический форум, 18, с. 288–310. Режим доступа: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/petrov_moroz.pdf
- ПОЛАНЬИ, К., 2007, О вере в экономический детерминизм. У: «Великая трансформация» Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее. М.: ГУ-ВШЭ, с. 22–29. Режим доступа: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf>
- ПОЛАНЬИ, К., 2007, Семантика использования денег. У: «Великая трансформация» Карла Поланьи: прошлое, настоящее, будущее. М.: ГУ-ВШЭ, с. 125–137. Режим доступа: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf>
- ХАРАРИ, Ю. Н., 2019, Людина розумна: Історія людства від минулого до майбутнього. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- ХРИСТОФОРОВА, О. Б., 2010, Колдуны и жертвы: Антропология колдовства в современной России. М.: ОГИ.
- ШРАДЕР, Х., 1999, Экономическая антропология. СПб.: «Петербургское Востоковедение».
- ЭВАНС-ПРИЧАРД, Э. Э., 1937, Колдовство, оракулы и магия у азанде. Оксфорд, с. 26–62, 87–98. Режим доступа: <http://neotampl.eu5.org/pr2.html>
- ANDERSON, S. M., 2019, A Disarmament Program for Witches: The Prospective Politics of Antiwitchcraft, Postwarcraft, and Rebrandcraft in Sierra Leone. Cultural Anthropology, 34 (2), p. 240–270. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca34.2.04>
- BOHANNAN, P., 1959, The Impact of Money on an African Subsistence Economy Source. The Journal of Economic History, 19 (4), p. 491–503. Available from <http://www.jstor.org/stable/2115317>
- CARSTEN, J., 1989, Cooking money: gender and the symbolic transformation of means of exchange in a Malay fishing community. In: Parry, J. & Bloch, M., Money and the morality of exchange. Cambridge University Press, p. 117–141. Available from: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SAN106/um/Jonathan_Parry__Maurice_Bloch_Money_and_the_Morality.pdf
- HART, K., 2005, Notes towards an anthropology of money. Kriticos an international and interdisciplinary journal of postmodern cultural sound, text and image, 2, June. Available from: <https://intertheory.org/hart.htm>

- HICKEL, J., 2014, «Xenophobia» in South Africa: Order, Chaos, and the Moral Economy of Witchcraft. *Cultural Anthropology*, 29 (1), p. 103–127. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca29.1.07>
- HIRSCHMAN, E., 1985, Primitive Aspects of Consumption in Modern American Society. *Journal of Consumer Research*, 12 (2), p. 142–154. Available from: <https://academic.oup.com/jcr/article-abstract/12/2/142/1918370>
- PARRY, J. & BLOCH, M., 1989, Money and the morality of exchange. Cambridge University Press. Available from https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SAN106/um/Jonathan_Parry__Maurice_Bloch_Money_and_the_Morality.pdf
- TAUSSIG, M., 2010, The Devil and Commodity Fetishism in South America. The University of North Carolina Press. Available from https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/taussig_devil_commodity.pdf

References

- ARKHIPOVA, A. & FRUKHTMANN, IA., 2013, «Primaniu dengi bystro i deshevo»: denezhnaia magiia v sovremennoi Rossii [«I will attract money quickly and cheaply»: money magic in modern Russia]. *Antropologicheskii forum*, 18, p. 134–190. Available from: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/arkhipova_fruchtmann.pdf [In Russian].
- BELOVA, O., 2013, Nerazmennyi rubl v poveriakh i magicheskikh praktikakh slavian [The irreplaceable ruble in the beliefs and magic practices of the Slavs]. *Antropologicheskii forum*, 18, p. 134–190. Available from: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/belova.pdf> [In Russian].
- MALINOVSKII, B., 2004, Izbrannoe: Argonavty zapadnoj chasti Tihogo okeana [Selected: Argonauts of the Western Pacific]. M.: ROSSPEN. [In Russian].
- MAUSS, M., 1996, Ocherk o dare. Forma i osnovanie obmena v arkhaiskikh obshchestvakh [Essay on the gift. The form and basis of exchange in archaic societies]. Mauss M. *Obshchestva. Obmen. Lichnost*. M.: «Vostochnaia literatura» Ran, p. 134–285. [In Russian].
- PETROV, N., MOROZ, A., 2013, Dengi v mifologicheskikh predstavleniakh i obriadovykh praktikakh sovremennaia krestianskaia traditsiia [Money in mythological representations and ritual practices: modern peasant tradition]. *Antropologicheskii forum*, 18, p. 288–310. Available from: http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/petrov_moroz.pdf [In Russian].
- POLANYI, K., 2007, O vere v ekonomicheskij determinizm [On Belief in Economic Determinism]. In: «Velikaya transformaciya» Karla Polan'i: proshloe, nastoyashchee, budushchee. M.: GU-VSHE, p. 22–29. Available from: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf> [In Russian].
- POLANYI, K., 2007, Semantika ispol'zovaniya deneg [The Semantics of Money Uses]. In: «Velikaya transformaciya» Karla Polan'i: proshloe, nastoyashchee, budushchee. M.: GU-VSHE, p. 125–137. Available from: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf> [In Russian].
- HARARI, IU. N., 2019, Liudina rozumna: istoria liudstva vid minulogo do maibutnogo [Sapiens: A brief history of humankind]. Kharkiv: Klub simeinogo dozvillia. [In Ukrainian].
- KPRISTOFOROVA, O. B., 2010, Kolduny i zherty Antropologii koldovstva v sovremennoi Rossii [Sorcerers and victims: Anthropology of witchcraft in modern Russia]. M.: OGI. [In Russian].
- SCHRADER, H., 1999, Ekonomicheskaya antropologiya [Economic anthropology]. SPb.: «Peterburgskoe Vostokovedenie». [In Russian].
- EVANS-PRITCHARD, E. E., 1937, Koldovstvo, orakuly i magiia u azande [Witchcraft Oracles and Magik Among the Azande]. Oxford, p. 26–62, 87–98. Available from: <http://neotempl.eu5.org/pr2.html> [In Russian].
- ANDERSON, S. M., 2019, A Disarmament Program for Witches: The Prospective Politics of Antiwitchcraft, Postwarcraft, and Rebrandcraft in Sierra Leone. *Cultural Anthropology*, 34 (2), p. 240–270. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca34.2.04>
- BOHANNAN, P., 1959, The Impact of Money on an African Subsistence Economy Source. *The Journal of Economic History*, 19 (4), p. 491–503. Available from <http://www.jstor.org/stable/2115317>
- CARSTEN, J., 1989, Cooking money: gender and the symbolic transformation of means of exchange in a Malay fishing community. In: Parry, J. & Bloch, M., Money and the morality of exchange. Cambridge University Press, p. 117–141. Available from: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SAN106/um/Jonathan_Parry__Maurice_Bloch_Money_and_the_Morality.pdf
- HART, K., 2005, Notes towards an anthropology of money. *Kriticos an international and interdisciplinary journal of postmodern cultural sound, text and image*, 2, June. Available from: <https://intertheory.org/hart.htm>
- HICKEL, J., 2014, «Xenophobia» in South Africa: Order, Chaos, and the Moral Economy of Witchcraft. *Cultural Anthropology*, 29 (1), p. 103–127. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca29.1.07>

HIRSCHMAN, E., 1985, Primitive Aspects of Consumption in Modern American Society. *Journal of Consumer Research*, 12 (2), 142–154. Available from: <https://academic.oup.com/jcr/article-abstract/12/2/142/1918370>

PARRY, J. & BLOCH, M., 1989, Money and the morality of exchange. Cambridge University Press. Available from https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/SAN106/um/Jonathan_Parry__Maurice_Bloch_Money_and_the_Morality.pdf

TAUSSIG, M., 2010, The Devil and Commodity Fetishism in South America. The University of North Carolina Press. Available from https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/taussig_devil_commodity.pdf

Що (не)можуть гроші:

деякі напрями етноекономічних досліджень у зарубіжній культурній антропології

Гроші в уявленнях сучасної людини, попре раціональне мислення, можуть бути не виключно умовним еквівалентом вкладених зусиль, але й «чудовим даром» вищих сил.

У статті подається історіографічний огляд значущих праць зарубіжних культурних антропологів/етнології, пов'язаних з уявленнями про надприродні властивості грошей. Увагу зосереджено на проблемі співвідношення грошей та праці, можливості залучення магічних практик для збільшення кількості грошей та покращення їх «моральності».

Уявлення про надприродну силу грошей побутували й побутують у різних культурах, не лише доіндустріальних, але й постіндустріальних. Одним з перших «надприродні» властивості грошей дослідив М. Мосс. в контексті економіки дару. М. Тауссиг уявлення про «потойбічні» властивості грошей аналізує крізь призму взаємодії ринкового капіталізму з традиційною культурою. У сучасних дослідженнях подібний підхід спостерігається у роботах Дж. Карстен, Дж. Хікель. Застосовується умовне протиставлення ринкової та «моральної» економіки. Ринкова економіка оцінює прибуток як позитивний факт. «Моральна економіка» розцінює його як егоїстичне присвоєння праці, грошей та життєвих сил інших для себе, як чаклунство та перетягування на себе суспільної користі.

Важливо також підкреслити, що магічні практики «притягування» грошей побутують у постсоціалістичних суспільствах, що потребує подальшого дослідження.

Більшість антропологів осмислювали це явище як продовження традиційних магічних практик в межах конкретної культури, хоча пропонується й ширший контекст, в якому гроші порівнюються з релігією. Вивчення сучасних уявлень та ритуальних практик, що й досі застосовуються нашими сучасниками, залишає для антрополога чимале поле для спостереження за суспільними трансформаціями та аналізу культурних особливостей через уявлення про гроші.

Ключові слова: економічна антропологія, антропологія грошей, традиційна культура, мотивація праці, магічні практики.

***Tkhorzhevskaya Tetiana**, Ph.D. of History, docent, the culturology, art critice and philosophy of culture Department, Odesa National Polytechnic University.*

***Тхоржевська Тетяна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури Одеського національного політехнічного університету.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4696-4636>

***Bohuslavskaya Yulia**, Ph.D. of History, docent, the psychology and social work Department, Odesa National Polytechnic University.*

***Богуславська Юлія**, кандидат історичних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Одеського національного політехнічного університету.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1360-9379>

Received: 27-04-2020

Advance Access Published: May, 2020